

ڊاڪٽر بشير احمد (فياض لطيف)

شيخ اياز جا سامي ۽ سان اختلاف ۽ اتفاق Consensus and disagreements of Shaikh Ayaz with Saami

Abstract:

Sami has great importance in classical Sindhi poetry. He not only has expressed Vedic philosophy in Sindhi language in a very impressive and poetic way but also tried to explain his inner being in his poetry. Sami's poetry is essentially preaching of his principles and core spirit of his principles is 'MAYA'. For him this world and its material fascination are deception visual, One can never be able to achieve tangible amity by connecting with substantial, but only by identifiable searching one may accomplish destination. His poetry possesses message of love, peace, humanism and eternity.

Shaikh Ayaz is also inspired by Sami's thoughts. Especially politeness of his personality and softness of his poetry attracts Ayaz a lot, but he has hostile disagreements with Sami as to the philosophy of 'MAYA'. This research paper is mainly focused on study of Sami's ideology, his poetic expression and his impacts on the poetry of Shaikh Ayaz. Likewise Ideological differences and artistic coherence among two great poets of their times have been discussed in a very facet manner and proved with references that though conceptually Ayaz has a few conflicts with Sami, he has learned much from his poetry and has great regard and respect for this sage and Sufi poet.

سامي ڪلاسيڪي سنڌي شاعريءَ جي چمن جو اهو گل آهي، جنهن جو نه رڳو فڪري رنگ ۽ روپ مختلف ۽ پنهنجو آهي، پر هن جو انداز بيان ۽ اظهار به انفرادي نوع جو آهي. هن جا نه فقط موضوع ۽ مقصد پنهنجا آهن، پر اسلوب، استعارا، ترڪيبون، ٻولي، تشبيهون، اهڃاڻ ۽ علامتون به ڌار آهن. بنيادي طور تي سامي (پاڻي چئنرا ۽ بچو مل لُنڊ، 1743ع - 1850ع) ويدانتي فلسفي ۽ فڪر جو وڏو پرچارڪ آهي ۽ ان حوالي سان ئي سندس شاعريءَ جي شناخت ۽ وقعت آهي.

”ويدانت، سنسڪرت لفظ آهي، اُن جي لغوي معنيٰ ’ويدن جو انتم ڀاڳ‘

يا آخرين حصو' آهي، جنهن ۾ ويدن جي منترن ۾ سمايل دارشنڪ
 ويچارن کي سمجهايو ويو آهي. انڪري ويدانت لفظ جو ٻيو آرٿ،
 'اُپنشنن جو گيان' آهي، جو سمورو ويدڪ ساهتيه سرشتي آهي....
 ويدانت موجب 'ايڪو برهم دو تيه ناستي'، هڪ برهم جي ستا کانسواءِ
 ٻيو ڪجهه به ڪين آهي. جيئو، ائين برهم روپ آهي، جيئن پاڻيءَ جو
 قطرو پاڻيءَ جو روپ آهي.... ويدانت جو مول ۽ مقصد، 'انسان جو پاڻ کي
 ڳولي لهڻ' آهي.... ويدانت، ڪثرت ۾ وحدت جي فلسفي جو درشن
 ڪرائي ٿي" (1).

پاڻ پنهنجو پاڻ ۾، پسان جان پيمه،
 ته نه ڪو ملڪ، خلق ڪا، نه ڪو آسيهه،
 اسين ساريون جن کي سي پڻ آسي هي،
 بي وائي ويئي، لات پرينءَ جي هڪڙي.

(سامي)

ساڳي ڳالهه 'وحدانيت ۽ وحدت الوجودي' فڪر ۾ ملي ٿي ۽ تصوف جي راهه
 جي اڪثر پانڊيٽن جي وات به اها ئي آهي. پٽائي خود ان حوالي سان چوي ٿو:

ڪوڙين ڪاڻئون ٽهجيون، لکن لڪ هزار،
 جي سڀڪه جي سين، درسڻ ڌارو ڌار،
 پرينم تمجا پار، ڪهڙا چئي ڪي چُٿان.

(شاهه جو رسالو، شاهواڻي، 1993ع، ص 52)

ساميءَ جي شاعريءَ جا گهڻو ڪري بنيادي موضوع: 'اوديا، مايا جو موهر،
 ڪام، ڪروڌ، لوپ، آهنڪار، مورڪتا، انسان جي دنياوي خواهشن ۽ سدڻ کي ماري
 مات ڪرڻ، پاڻ سڃاڻڻ، پڳتي، ساد - سنگت ۽ گرو - پرچار' وغيره آهن ۽ انهن چنڊ
 موضوعن تي ئي سندس سموري شاعريءَ جو تاجي پيتو جڙيل ۽ قائم آهي.

"ساميءَ، هندو ڌرم جي ويدانتي روپ جو آرٿ ۽ پڳتي مارڻ جو پريم وارو
 پيغام، سنڌي ٻوليءَ ۾ سلوڪ چئي سمجهايو آهي. ساميءَ ڏٺو ته ٻانڀڻ ۽
 ٻاؤن، هندو ڌرم جي اصلوڪي وديا وساري، ان جي وياڪيا ۽ تشريح اهڙيءَ

ريت ڪئي ٿي، جنهن سان انسانن ۾ تفریق پئي پيدا ٿي. 'چئن ورڻن' جي تفریق، اصل ۾ 'ويدڪ ويچارن' جي خلاف هئي. پنڊت ۽ ٻانڀڻ، سماج ۾ تفریق، ويڇو ۽ فساد جي فضا پکيڙي رهيا هئا، انڪري هن اهڙي تفرقي، فساد ۽ نفسياتي گهٽ ۽ بوسات خلاف پنهنجي شاعريءَ کي هٿيار طور ڪم آندو ۽ سنڌي سماج ۾، امن، اتحاد، سهڻ، ضمير جي آزادي ۽ پاڻي پيدا ڪري، نئين سنڌ ۽ نئين سماج جي تعمير جو تصور ڏنو" (2).

حقيقت ۾ ساميءَ جي تعليمات جو مُک ماخذ هندو ڌرم ۽ ان جا ڌرمي ڪتاب، خاص ڪري ويد، پراڻ، اپنشد، شاستر ۽ گيتا آهن، جن جو تڏ ۽ ڳر هن پنهنجي شاعريءَ ذريعي پيش ڪيو ۽ اظهاريو آهي، انهيءَ ڪري ئي هو چوي ٿو ته:

'ويدن جي واڻي، سنڌيءَ منجهه سڻايان'

ان حوالي سان هيري نڪر جو چوڻ آهي ته، "سامي ڌرمي لحاظ کان هندو هو ۽ هن جنهن ويدانتي فلاسافيءَ جي پنهنجي شاعريءَ ۾ اُتار ڪئي، سا به هندو پيرايي تي بيٺل آهي. ان کانسواءِ ساميءَ جي سلوڪن ۾، ڌرمي ڪتابن، ويدن، شاسترن، ڀڳوت گيتا، مھاپارت ۽ هندو سنت ڪوين جا حوالا به بيشمار اچن ٿا. انهيءَ ڪري هندو فلاسافي ۽ هندو مذهبي روايتن جي آشنائيءَ بنا ساميءَ جي سلوڪن جو مڪمل لطف ماڻي نه ٿو سگهجي" (3).

ساميءَ جي شاعريءَ جي اڀياس مان اهو پڻ معلوم ٿئي ٿو ته، هن جي شاعريءَ ۾، سنڌي لفظن جو چڱو واهيو آهي، پر جيئن ته هن جي تعليمات جو روح 'ڌرم ۽ گرم' جي پرچار آهي، انهيءَ ڪري هن پنهنجي شاعريءَ ۾ سنسڪرت ۽ هندي لغت جو وڏو ذخيرو ڪتب آندو آهي. تاجل بيوس پنهنجي هڪ ليک ۾ لکي ٿو:

"ساميءَ جي ڪلام ۾، سنسڪرت ۽ هندي لفظن ۽ محاورن جي گهڻي پرمار آهي.... جيئن مُلڪ جي ورهاڱي کان اڳ ۽ ڪجهه پوءِ سنڌي شاعريءَ ۾، فارسيءَ جا دقيق لفظ ۽ محاورا ٽنڀيا ويندا هئا، ائين ساميءَ جي ڪلام ۾ به، هندو ڌرم جي گيان، ويدن، گيتا، پراڻن، شاسترن، ڳرن، سنتن، ساءِ - سنگت، جڳياسين، جوڳيسرن، آتم گيان، اڳيان ۽ وڳيان

جي هيڪاندي اُپتار ٿيل آهي“ (4).

اها اُپتار آجائي ۽ غير شعوري نه، پر شعوري ۽ سندس فڪر جي اظهار لاءِ عين فطري آهي، ڇو ته هُو جن ماڻهن سان مخاطب آهي، انهن جي ڌرمي ٻولي اها ئي آهي ۽ اُن ۾ ئي آسانيءَ سان، هُو ساميءَ جي شاعريءَ کي سمجهي سگهن ٿا. ساميءَ جي شاعري نج پيچ ڌرمي نوع جي آهي ۽ اُن جي تعليمات جو محور ۽ مرڪز ’ويد، پراڻ، شاستر، اُپنشد‘ وغيره آهن. ويدانت ۽ وحدانيت جو بنيادي نُڪتو يعني ’خودشناسي ۽ خدا شناسي‘ گهڻو ڪري ساڳيو ئي آهي، پر اُن هڪ نُڪتي جي اتفاق کان علاوه اعتقاد ۽ فڪر جون ٻيون ڪيئي انفراديتون آهن، جيڪي ٻنهي جي پيروڪارن ۾ الڳ الڳ آهن.

سامي ۽ شيخ اياز جي شاعريءَ جي تقابلي مطالعي کان اڳ ڪجهه اهم نُڪتن تي روشني وجهڻ تمام ضروري آهي. اهي نُڪتا ’شاهه، سچل ۽ ساميءَ‘ جي شاعري، فڪر، فن ۽ فلسفي جي حوالي سان آهن، جن جو ڪنهن نه ڪنهن طرح شيخ اياز جي فڪر ۽ فن سان پڻ تعلق آهي. انهن نُڪتن تي اڄ تائين گهڻي قدر کلي ڳالهائڻ بدران ’مام‘ ۾ ڳالهائيو ويو آهي، ٻين ڪيترن ڪارٽن سان گڏ هڪ وڏو ڪارڻ اهو به آهي، جو انهيءَ ’مام‘ سبب ساميءَ جي شاعريءَ جا ايترا پڙهندڙ ۽ پڙيندڙ پيدا ٿي نه سگهيا آهن، جيترا شاهه ۽ سچل جي ڪلام جا ماڻهو مشتاق ۽ پارکو آهن.

عام طرح سان ساميءَ کي فڪر ۽ فلسفي جي حوالي سان ’شاهه ۽ سچل‘ جي ڌارا جو شاعر قرار ڏنو ويندو آهي ۽ انهن تنهي کي ڪلاسيڪي شاعريءَ جي ’ته - مورت‘ تصور ڪيو ويندو آهي. منهنجي نظر ۾ اها نه رڳو ساميءَ سان ناانصافي آهي، پر شاهه ۽ سچل، جيڪي پڻ پنهنجي پنهنجي طور تي الڳ اسلوب، اظهار ۽ انداز جا سرواڻ شاعر آهن، تن سان پڻ ناانصافي آهي، ڇو ته شاهه ۽ سچل وحدت الوجود جي فلسفي جا پيروڪار هجڻ باوجود نه صرف الڳ رندن ۽ پنڌن جا مسافر آهن، پر پنهنجي ادا ۽ طرز جا صاحب اسلوب سرچڻهار پڻ آهن. هڪ ’جمال‘ ۾ بي مثال آهي ته، ٻيو ’جلال‘ ۾ لاتاني. هڪ فڪر ۽ فن جو صاحب آهي ته، ٻيو جرئت ۽ بي باڪيءَ جو بادشاهه. ٻئي هڪ ئي فڪري سمنڊ جو حصو هوندي به، سچ ته اُن جي ٻن ڪنارن جيان آهن. هڪ ۾ موج ۽ سرمستي آهي ته، ٻئي ۾ گمراڻي، وسعت ۽ ڪمال جي فڪر انگيزي آهي.

سچ ته شاهه ۽ سچل هڪ ئي منزل جا متلاشي هوندي، سفر جي لحاظ کان ريل جي انهن ٻن پٿرين جيان آهن، جيڪي منزل جي مسافت ۾، گڏ هوندي به الڳ هونديون آهن يا ريل گاڏيءَ ۾ ويٺل چند انهن حساس ۽ ذي روح مسافرن وانگر آهن، جيڪي

هڪ ئي ريل گاڏيءَ ۾ هوندي به، پنهنجي پنهنجي اک ۽ احساس سان نه فقط آس پاس جي مظهرن جو مشاهدو ڪندا، پنهنجو پنهنجو اثر وڻندا ۽ لطف ماڻيندا آهن، پر ان ماڻيل ۽ حاصل ڪيل وڪر کي پڻ پنهنجي نرالي پيرائي ۾ پيش ڪندا ۽ انوکي انداز ۾ اظهاريندا آهن. سچل ۽ پٿاڻي 'دنيا ۽ زماني شناس' سان گڏوگڏ وڏا 'داخليت پارکو' ۽ دلين شناس' شاعر آهن، انهيءَ ڪري سندن شاعري دنيا ۽ دلين جي ترجمان آهي. ساڳيءَ طرح سامي به هڪ الڳ طرز احساس جو شاعر آهي. هن جي شاعريءَ جو بنيادي مٿو ويدن ۽ ٻين ڌرمي پستڪن تي آڌار ڪ آهي. جيئن شاهه، سچل ۽ ٻيا ڪلاسيڪي شاعر بنيادي طور تي 'وحدانيت' جا قائل آهن ۽ مٿن 'ويدانت' جا اثر به آهن، ائين ساميءَ به 'ويدانت' جو پيروڪار هوندي، ڪنهن نه ڪنهن نموني سان 'وحدانيت' جا اثر قبول ڪري ٿو، چو ته مڙني جي بنيادي راهه 'وحدت الوجود' ئي آهي، پر انهن سڀني سان گڏ هوندي به، ساميءَ جي فڪر ۽ اظهار جي وات پنهنجي آهي. مان وليرام ولپ جي انهيءَ راءِ سان بلڪل سممت آهيان، جنهن ۾ هو ساميءَ کي شاهه ۽ سچل کان الڳ فڪر ۽ فن جو شاعر قبوليندي، لکي ٿو ته:

”شاهه ۽ سچل تي بيشڪ 'ويدانت' اثر آهي ۽ هو هندستان جي فڪر ۽ فلسفي کان واقف هئا، پر اهي مکيه طور تي 'صوفي شاعر' آهن، جڏهن ته سامي سڌو سنئون 'ويدانت' ڪوي آهي، جنهن جي سلوڪن تي ڀارت جي سنت ڪوين وانگر ويدن، اپنشدن، شاسترن، ڀڳوت گيتا ۽ شريمد ڀاڳوت جو اثر ملي ٿو، چو جو اهي ئي پستڪ وچئين زماني جي ڀارتي سنت ڪوين جي شعور ۽ شعر جي تخليق جو آڌار رهيا آهن. ان نڪته نظر کان سامي نه رڳو شاهه کان، پر وچئين زماني ۽ پنهنجي دور جي ذري گهٽ سڀني سنڌي شاعرن کان نرالو ۽ الڳ آهي“ (5).

ساميءَ جو فڪري سڻڻ، توڙي پٿاڻي ۽ سچل سان ڀيٽ، انڪري به عبث آهي، چو ته سامي سڀ کان پهريان 'سنت ۽ سادو' آهي ۽ ان کانپوءِ شاعر. هن شاعري چاليهن سالن کانپوءِ ڪئي، پر سندس من شروع کان ئي 'خودشناسي' ۽ سادوئن جي صحبت ۽ محبت طرف مائل هو. هن 'سادتا' جي اظهار لاءِ ئي شاعريءَ جي راهه اپنائڻي. منهنجي خيال ۾، 'سنت ۽ سادتا' ساميءَ جو اصل عشق آهن ۽ ان عشق جي اظهار جو ذريعو شاعري آهي، تڏهن ئي شايد سندس شاعريءَ ۾، موج ڀري مھراڻ جهڙي مستي نه، پر ڪراڙ ڍنڍ جهڙي شائنتي ۽ مانار آهي. جڏهن ته پٿاڻي ۽ سچل جو مامرو ان جي

بنه برعڪس آهي. لطيف ۽ سچل جي شاعري، سندن وجود ۽ وجدان جو اظهار آهي. هُنن وٽ شاعري رڳو اظهار جو ذريعو نه آهي، پر عشق ۽ آجپو آهي. شعور ۽ روح جي راحت آهي، جيڪا نه رڳو پنهنجي ديس ۽ ڌرتيءَ جو عڪس ۽ احساس پڻ آهي، پر عالمِ انسانيت جي دُڪن، دردن، خوشين، خوبصورتين، امن، آئند ۽ خوشحاليءَ جي خوابن کي پاڻ ۾ سانڍي، اُن جون حسين فڪري ۽ آدرشي تعبيرون به پيش ڪري ٿي. هري دلگير، شاهه، سچل ۽ ساميءَ جي شاعريءَ بابت پنهنجا ويچار وٺيندي، لکي ٿو:

”ساميءَ جي استٿي، هڪ پورن گيانيءَ جي استٿي آهي. اهو گيان، گروه يا پرماتما سان ملي هڪ ٿي ويو آهي، پر شاهه ۽ سچل جون حالتون نراليون آهن. هُوال ته جڳياسو آهن، يا پريم جي پٽ تي پانڌيڙا آهن، جتي هُو ٿڌيون ڪوسيون لاهيون ڇاڙهيون وغيره محسوس ڪن ٿا. اُن کانپوءِ جدا جدا منزلون طئي ڪندا، وڃي پورن پدويءَ تي پهچن ٿا. جيڪا جدائيءَ جي موج شاهه ماڻي آهي، سا ساميءَ نه ماڻي، ۽ جي ماڻي ته سلوڪن لکڻ کان اڳي ماڻي آهي، ڇو ته اُن جو ذڪر خير ڪٿي اچي ٿو.... شاهه وٽ موضوعن جي گوناگونيت آهي، سامي هڪ رَس وارو ڪوي آهي. اُن جو سبب شايد اهو به ٿي سگهي ٿو ته، شاهه ۽ سچل ڄمندي ڄامهڻا. سامي تڏهن ڪوي بڻيو، جڏهن هو وچوليءَ عمر جو هو ۽ ڪنهن منزل تي اڳيئي پهچي چڪو هو، انڪري ساميءَ جي ڪوٽا ۾ جوانيءَ جا جوش ۽ جلوا، مجازي موج ۽ مستي، اُٿل پُٿل ۽ گونا گوني گهڻي گهٽ آهي. جي شاهه هڪ مها ساگر آهي ۽ سچل پهاڙن تان ڳڙگڙاهت ڪندڙ ندي آهي، ته سامي هڪ سهڻو سانورو تلاءُ آهي، جنهن کي پنهنجي اُنوڪي سندرতা آهي. اُن ۾ ڪنول ٿري رهيا آهن، چنڊ جا اولڙا به پئجي رهيا آهن، پر اُن ۾ وهڪرو ڪونهي. هوا لڳڻ تي ڪي لمرون پيدا ٿين ٿيون ۽ اندر کي خوب آئند اچي ٿو“ (6).

ساميءَ بابت هڪ ٻي ڳالهه جي وضاحت ضروري آهي، اها اها ته، هو هڪ گيانِي ۽ گهڻي قدر گوشه نشين شخص هو. هُن جي سُرَت ۽ گيان جو سمورو ڌيان ’دنياوي سچائين‘ کان وڌيڪ ’دل جي اُچارڻ ۽ پاڻ سَڌارڻ‘ تي مرکوز هو. هُو ’تارڪ الدنيا‘ جو قائل ۽ من جي ڪُنڊ وسامي، ’خود ۽ خدا‘ کي تلاش ڪرڻ ۾ يقين رکندڙ پُرش هو. ساميءَ جو ظاهري ۽ عملي پنڌ شڪارپور ۽ ساڌ بيلي کان پنهنجي گرو سوامي سنڌي ٻولي

ميگهراج جي آسٽ امرتسر تائين محدود هو. هن زندگيءَ ۽ فطرت جو مشاهدو ۽ تجربو پٽائيءَ وانگر جهنگ جهر پٽڪي، صحرائن ۽ پهاڙن جا پنڌ ڪري، عمل ۽ علم جون سڀ ڏسائون ڏوري حاصل ڪونه ڪيو هو، پر من جي مڙهي وسائي، تن کي تسيا ڏئي، اندر ئي اندر ۾ گشت ۽ ڪشالا ڪڍي، ويراڳ جون مسافتون ڪيون هيون. انهيءَ ڪري هن جي شاعريءَ ۾ يڪرنگي ۽ اوشا جي آشا ته آهي، پر شاهه جي شاعريءَ جهڙي وسعت، تخليقي تازگي، رواني ۽ زندگيءَ سان ڀرپور موه ۽ گهري وابستگي نظر نه ٿي اچي.

”شاهه لطيف صوفي شاعر هو، پر تصوف جي ان مسلڪ جو قائل نه هو، جيڪو انسان کي ’تارڪ الدنيا‘ بڻائي ڇڏي ٿو. شاهه ان جي اُبتز زندگيءَ کي ماڻڻ جي تعليم ڏني آهي. هو ’ترڪ‘ جي بجاءِ ’طلب‘ جو طرفدار آهي. سندس خيال ۾، ’طلب‘ هڪ متحرڪ، روح افروز، محو ۽ مشغول رکندڙ عمل آهي. ڪنهن شيءِ کي ڳولڻ ۾، جيڪو انتظار، چاهه، چورا ڪورا ٿيندي آهي، اها ان خوشيءَ کان گهٽ ڀرجوش نه آهي، جا ان کي حاصل ٿيڻ تي حاصل ٿيندي آهي“ (7).

سامي شاعريءَ جي بنيادي اصولن کان يقيني آشنا آهي، انهيءَ ڪري سندس سلوڪ ماترڪ چند تي منڊيءَ تي ٽڪ وانگي سونهندڙ ۽ پورا آهن. پر شاهه وانگر نه هو موسيقيءَ جو مشتاق ۽ ماهر آهي ۽ نه ئي هن جيان ترنم ۽ شاعري سندس روح ۾ رچيل آهن، انهيءَ ڪري ساميءَ جي شاعري سندس مزاج وانگر ماني ۽ مڌم آهي. بلاشبہ ساميءَ جي سلوڪن جو، فڪر توڙي فن جي لحاظ کان رنگ ۽ ڍنگ الڳ ۽ انفرادي آهي، جنهن کي ’سامي-رنگ‘ سڏي سگهجي ٿو ۽ ان سنڌي شاعريءَ ۾ هڪ نئين روايت کي جنم ڏنو آهي، جيڪا نجي پجي ساميءَ جي تخليق ٿي آهي.

”هڪ عظيم شاعر جي شعر جو، هڪ خاص گڻ اهو به ٿيندو آهي ته، سندس شعر، هر طبقي خواهه هر عمر جي پانڪن ۾ مقبول هجي. جهڙيءَ طرح شاهه جي شعر تي عالمن ۾ به بحث هلندا آهن ته، جهنگ ۾ جهانگي به سندس ڪلام جهونگاريندا آهن... اها ڳالهه ساميءَ جي ڪلام ۾ نه آهي... مطلب ته ساميءَ ۾ عالمي اپيل ڪانهي. هو هر ڪنهن دل ۾ پيهي ڪونه ٿو سگهي. زندگيءَ جي آخرين منزل تي، سندس ڪوتا، ٽٽل من تي چنڊو وجهي سگهي ٿي. ان مان ساڌو، سنت ۽ جڳياسو لطف وٺي سگهن

ٽا، پر هر ڪو حظ حاصل ڪري نه ٿو سگهي” (8).

ساميءَ جي شاعريءَ جو ڪجهه حصو اهڙو به آهي، جيڪو يقيناً تمام ٿورو آهي، پر اهو آهڙو جي مُند ۾، ڏکڻ جي ٿڌڙي هوا جي جهونڪي جيان فرحت ڏيندڙ، تازگي بخشيندڙ ۽ زندگيءَ سان ڀرپور آهي. سندس اهو ڪلام گهڻو ڪري شاهه لطيف جي فڪري ۽ فني اثر هيٺ لکيل محسوس ٿئي ٿو، ڇو ته اُن ۾، نه رڳو پٽائيءَ جو اسلوب ۽ انداز جهلڪي ٿو، پر ترڪيبون، تشبيهون، استعارا، علامتون ۽ لفظ پٺ ’لطيفي - رنگ‘ جو ڏس ڏين ٿا.

ساميءَ جي انهن سلوڪن ۾، نه فقط زندگيءَ جو حقيقي رنگ ملي ٿو، پر اها محبت، درد ۽ دلڪشيءَ جي جذبن ۽ احساسن سان پٺ ٽمٽار محسوس ٿئي ٿي. اها اُمنگن ۽ اُڏمڻ جي شاعري آهي. اُن ۾ نه رڳو شڪارپور جي ٻوليءَ جو مخصوص مناس ۽ رچاءُ محسوس ٿئي ٿو، پر پنهنجي ماحول ۽ سماج سان مُسلڪ نج ترڪيبون، تشبيهون ۽ استعارا به ملن ٿا، جن کي پَسَڻ ۽ پڙهڻ کانپوءِ ساميءَ جو ڳوڙهو پڳتي، روڳ، ويراڳ، گيان، اڳيان، اڏيت ۽ اضطراب وارو رنگ، گهڙيءَ کن لاءِ وسري وڃي ٿو ۽ نيٺ اڳيان زندگيءَ جي جذبن ۽ احساسن سان ڀرپور سندس ههڙا شعر ٿري اچن ٿا:

آءُ منهنجا سپرين، تو بن جيءُ جُري،
رڳان روئي ٿڪيون، ٿي لونءُ لونءُ دانهن ڪري،
نيٺن نير نه نڪري، رُئن رت پيري،
موهن ٿي مري، درسن ڪارڻ دوس جي.

....

محبت جي ميدان ۾، عاشق رنگ رچن،
پَوَن پَروائَن جان، اڳيون عجيبن،
سانگُ نه وارن سِر جو، توڙي مَچَ مَچن،
ماسو ماسُ نه ٿن، برهه جنين جي بگري.
(ص 503)

اڳ نه ڄاتم ڄاڻ، ته ڪو ساھُ پنهي جو هڪڙو،
لائي ڇت چريو ڪري، پوءِ ڪڍي وئين پاڻ،
هاڻي لُٽو لُٽو منجه وٽان، پائي وينين پانمنجو.
(ص 417)

جنهن کي پوري پريت، محبوبن جي من ۾،
 سو نه کي گهمي ڏيورا، نه کي گهمي مسيت،
 ڄاڻي سڀ سنسار جي، ڪوڙي ڪلپت ريت،
 پرينءَ ري پريت، ڪنهن تي ڪري ڪينڪي.
 (427)

....

نه ڪو آڙ نه پار، سپريان جي سڱ جو،
 سنوائيءَ بنا سڀ کي، اچي ڪو نه قرار،
 مڇيءَ جي من وسي، پاڻي پران آڌار،
 سامي سرجڻهار، پلڪ ڀراهون نه ٿئي.
 (ص 433)

....

محبت مست ڪري، عاشق ڇاڙهيا عرش تي،
 جتي ڏيو تيل ريءَ، اگم جوت ٻري،
 ڄاڻ وڃائي پانمنجي، ويٺا ڌيان ڌري،
 پلڪ نه ٿئي پري، سامي سپرين ڪون.

(ص 509 _ 2000ع)

سامي ۽ شيخ اياز: سامي ۽ اياز جو جنم، نه رڳو ساڳئي شهر شڪارپور ۾ ٿيو آهي، پر اياز جو اباڻو گهر، ساميءَ جي گهر کان سڌ پنڌ تي هو، انهيءَ نسبت سان سامي هن جو پاڙيسري به هو. اياز، ننڍپڻ کان وٺي پنهنجن وڏڙن، امڙ، بابا (جيڪو پڻ ادبي ذوق رکندڙ ۽ ڪتابن جو سٺو پاڙو هو)، استادن، ادبي شخصيتن توڙي شهر واسين کان ساميءَ جي زندگي ۽ شاعريءَ بابت يقيناً تمام گهڻو ڪجهه ٻڌو هو. هن جيئن ئي شعوري اک کولي ۽ سندس علم ۽ ادب ڏانهن رغبت پيدا ٿي ته، نه فقط شاهه ۽ سچل، پر ٻين ڪيترن ئي ڪلاسيڪي ۽ جديد شاعرن جي اڀياس سان گڏ، هن ساميءَ جي سلوڪن جو پڻ تفصيلي مطالعو ڪيو. جنهن مان هو چڱيءَ حد تائين مرغوب ۽ متاثر ٿيو آهي، انهيءَ جو خود اعتراف ڪندي لکي ٿو:

”شاه، سچل ۽ سامي، سنڌ وانگر منهنجي ساهتڪ تاجي پيتي ۾ اُٿيل آهن. سامي به مون لاءِ ايترو ئي اهم آهي، جيترو شاه ۽ سچل، ڇو ته تنهي جونڪته نگاهه ساڳيو آهي، جو ويهين صديءَ ۾ به ايتري اهميت رکي ٿو، جيتري پنهنجي دور لاءِ رکندو هو“ (9).

اياز جي ساميءَ سان عجيب اُنسيت ۽ محبت آهي. هُو هن جي ڪيترن ئي نُڪتن سان اختلاف به ڪري ٿو ته، سندس شاعريءَ کان متاثر به آهي، جنهن جي تشريح ۽ تعريف به ڪري ٿو. هُو پنهنجي جيل ڊائريءَ ۾ ساميءَ جي ڪلام جي اردوءَ ۾ ڪيل ترجمي جو حوالو ڏيندي، لکي ٿو، ”مون جڏهن پنهنجو ساميءَ جو منظوم ترجمو پڙهيو ۽ جڏهن هُن کي هي شعر ٻڌايم ته، هُن [عاليه امام] جي چين مان سِيرات ٻُڌڻ ۾ آيو:

میں کیسے تجھے سمجھاؤں سکھی، وہ پھولوں کی کولتا ہے،
میں ایک مہک بن جاتی ہوں، جس وقت سخن گھر آتا ہے۔

مون ساميءَ جي شعر جو ترجمو پورو ڪيو ته، عاليه امام پڇيو ته، ’ڇا اهو لفظ ’سامي‘ ۽ هنديءَ جو لفظ ’سوامي‘ ساڳي ڳالهه آهن؟‘
مون چيو ته، ’نه، سامي به هنديءَ جو لفظ آهي، جنهن جي معنيٰ ارفع ۽ اعلى (Sublime) آهي. ’سوامي‘ ٻيو لفظ آهي، جو سنڌيءَ ۾ به هنديءَ وانگر ساڳيءَ معنيٰ ۾ مستعمل آهي“ (10).

اياز، ساميءَ کي ڀٽائيءَ وانگر پنهنجو ورثو سمجهي ٿو. هُو پنهنجي ڪلاسيڪي ورثي کي هر صورت ۾ سنڀالڻ جي تلقين ڪرڻ سان گڏ ساميءَ ۽ سندس ڪوتائن جي اهميت بيان ڪندي، پنهنجي هڪ ليک ۾ لکي ٿو:

”سامي اسان جي ادب جو اُتو حصو آهي. هُن کي وسارڻ جو سبب اهو آهي ته، اسان انهيءَ ٻوليءَ کي وساري چُڪا آهيون، جا ساميءَ ڪم آندي آهي. اسان جي نه رڳو ويدانت جي فلسفي ۾ دلچسپي نه رهي آهي، پر تصوف ۾ به گهٽجي رهي آهي، پر پوءِ به سامي اسان جو ائين ورثو آهي، جيئن ڀٽائي اسان جو ورثو آهي. هُن جي هر سِٽ انهيءَ تائيل

گمان وانگر آهي، جنهن جي زهر کي ٿوريءَ وڌيڪ چڱ سان گمان
 ٿئي پوندي آهي. هن جي ستن ۾ ردوبدل ڪرڻ مشڪل آهي. هن ۾،
 سٺ جي پورٽنا (Line Perfection) ايتري آهي، جيتري پٽائي ۽ خليفي نبي
 بخش ۾ آهي. مون ته هن کي ڪونه وساريو آهي. مون ساميءَ جي انداز
 ۾ نوان سلوڪ لکيا آهن، جن ۾ مون پنهنجي زندگيءَ ۽ ڪائنات جو
 فلسفو ڏنو آهي ۽ انهن ۾ ساميءَ واري ٻولي آهي، جا مون کي ڏاڍي پياري
 لڳندي آهي” (11).

اياز پنهنجن ڪتابن، ’ڪپر ٿو ڪن ڪري‘- (1986ع، ص 211 - 221، بيت -
 62)، ’جهڙ نيٺان نه لهي‘- (1989ع، ص 95 - 119، بيت - 157) ۽ ’هينٽرو ڏاڙهونءَ گل جئن‘-
 (1991ع، ص 167 - 196، بيت - 118) ۾، ڪل 337 ’نوان سلوڪ ساميءَ جي نالي‘ لکي، کيس
 نه رڳو وڏو خراج پيش ڪيو آهي، پر ساڻس ڪجهه فڪري اختلافن ۽ اتفاقن جو اظهار
 پڻ ڪيو آهي، جيڪو تخليقي ذات ۽ اياز جي فڪري ۽ فني پورٽا جي لحاظ کان
 سنڌي شاعريءَ ۾، پنهنجي انفراديت، وقعت ۽ اهميت جو حامل آهي.

اياز جا ساميءَ سان ڪجهه فڪري اختلاف: شيخ اياز سڀ کان وڌيڪ شاهه، سچل ۽
 ساميءَ کان متاثر رهيو آهي. شاهه نه رڳو سندس تن ۽ من ۾ سمايل رهيو آهي، جنهن
 جي پل پل سار ۽ پچار ڪري ٿو، پر هن جي تحريرن ۾ سڀ کان وڌيڪ ذڪر ۽ فڪر
 به لطيف جو ملي ٿو. سچل سان به هن جي وڏي انسيت ۽ فڪري ويجهڙائي محسوس
 ٿئي ٿي، پر ساميءَ سان هن جو اُنوڪو سُبند ۽ رشتو آهي. هو هن سان محبوبين جهڙا ماڻا
 به ڪري ٿو ته، دوستن جهڙيون حُجتون به. هو هن سان مائيٽي، محبت، راز ۽ نياز جي
 انداز ۾، بحث ڪندي، پنهنجي ڳالهه جو ڳر سمجهاڻڻ جي ڪوشش به ڪري ٿو ته،
 ساڻس ڳالهين ڪندي ۽ اندر اوريندي، ٿورو ٿرڻ ۽ تيز به ٿي وڃي ٿو. اياز لکي
 ٿو: ”مون رات خواب ۾ ڏٺو ته، ’سامي‘ شڪارپور ۾ هاڻي در اندران ڪنهن جاءِ ۾ ويٺو
 هو ۽ پني ٽڪر تي سلوڪ لکي مٿ ۾ وجهندو ٿي ويو. مون هن ڏانهن تعجب ۾ ڏسي
 چيو، ’سامي، تون اڃا تائين اُهي سلوڪ مٿ ۾ پيو چِٻائين‘!

سامي مُرڪي چيو، ’اڳي ته مان ئي فقط اُهو سنڌڙيءَ جو شاعر هوس، جو
 پنهنجو ڪلام مٿ ۾ پوري چڙيندو هوس، پر هاڻي مون کي يقين آهي ته، تون به ائين ڪندين‘.
 مون مڱ هڻي ساميءَ جو مٿ ڇڄي وڌو ۽ هن جا سڀ پتن جا ٽڪر ڪڍي

چيم، 'سامي' نه فقط مان پنهنجو ڪلام علي الاعلان پڙهندس، پر تنهنجو به! (12).
 بلاشبہ ايا زهر مُشڪل توڙي مصيبت ۾، انيڪ مخالفتن، آنياءَ، ڏاڍ ۽ آمريتي
 جبر سان مُنهن مقابل ٿي به، نه فقط پنهنجي شاعريءَ سان ماڻهن جون دليون ڌڙڪايون
 ۽ گرميون، ڏاڍ ۽ جبر جي ڪوٽن ۽ ڪُٽرن ۾ ڪُنڀڻي پيدا ڪئي، پر ساميءَ جي پُوريل
 مٿن جو وکر پٺ ماڻهن سان وڻڊيو ۽ ورهائيو آهي.

ساميءَ جي شاعريءَ جو حاوي رنگ، 'تن کي ٿسيا ۽ من کي تياڳ ڏئي،
 خواهشن کي مارڻ ۽ اندر کي اُچارڻ' آهي. 'مايا جو موھ'، ساميءَ جي
 سلوڪن جي مٿني موضوعن ۾، طاقتور چئجي ته گهڻي حد تائين درست
 ٿيندو. هُن جي خيال ۾، مايا جي موھ ۾ جيڪو جيو مستان آهي، سو وڏو
 خود غرض آهي ۽ دنيا جي ڏُهڻ ۾ گُتل آهي، پر جيڪو اُڍيا، جهالت ۽
 غفلت کي ڇڏي ٿو، سو ئي ماڳ ماڻي ٿو (13).

ساميءَ جي شاعريءَ ۾، هُن مادي دنيا جي رنگن ۽ رونقن، حقيقتن ۽ سچائين
 کان وڌيڪ خيال، تصور ۽ دل جي دنيا جي ڪيفيتن ۽ اندر جي احساسن جو عڪس
 ملي ٿو. هيءَ دنيا ۽ اُن جو سارو ڪاروهنوار ڪيس ڪاڪ محل جو ٽڪسائڻ ۽ نظر جو
 فريب توپاسي. هُن لاءِ 'مايا' اڻ هوندي درياھ وانگر آهي، جنهن ۾ انسان آجائڻي فريب
 جا غوطا کائي رهيو آهي. هُن جي خيال ۾، 'مايا' جي موھ ۽ ڊوه ماڻهن کي آندو ڪري
 ڇڏيو آهي، هُوسواءِ اُن جي، ٻي سموري سُنڌ ۽ ساڃاهه وڃائي چُڪا آهن. سندن اندر تي
 غفلت ۽ گمراهي جي دز جمِي وئي آهي. 'مايا' جي ڪپ ۽ خمارن، انهن ۾ اهڙو گهمند ۽
 غرور پيدا ڪيو آهي، جو هُو 'حق ۽ حقيقت' کي ٿي وساري ويٺا آهن. انهن کي گمراهي
 ۽ غفلت، جهالت ۽ آڀاڳ جي ننڊ مان، صرف 'ستگر' ئي جاڳائي ۽ سنئين راه تي آڻي
 سگهي ٿو ۽ اُن کانپوءِ ئي هُو 'پاڻ' ۽ پنهنجي 'حقيقت' کان باخبر ٿي سگهن ٿا.

مايا ڀلائي، وڏو جيءُ پَرَم ۾،
 اڻ هوندي درياھ ۾، غوطا نٿ کائي،
 سامي ڏسي ڪينڪي، مُنهن مڙهيءَ پائي،
 سَتِ گُر جاڳائي، ته جاڳي جُڙي پاڻ سان.
 (ص 15)

مايا ڀلائي، وڌو جيءَ ڀرَمَ ۾،
 سامي ڏسي ڪو نه ڪو، مُنهن مڙهيءَ پائي،
 جنهن کي اوديا ننڊَ مون، ستِ گُڙ جاڳائي،
 سو ويهي وڃائي، نگارو نرپاڻ جو.
 (ص 16)

....

مايا ڀلايو، سامي جوڙي جيءَ کي،
 نانگُ ڏسي نوڙيءَ ۾، ڏورون ڏهڪايو،
 ڳڻتيءَ ليکي دُڪَ جي، سَنسي منجه آيو،
 ستِ گُڙ سمجهايو، تڏي سمجهي سُرَ چيهو پاڻ ۾.
 (ص 17)

....

ڪَئي خلق اُنڌي مايا موهَ مَمَتَ سان،
 مِرگَ ترشنا جي جَلَ ۾ وڃي سڀ وهندي،
 ورلي ڪنهن گُڙمُڪُ لڏي ڪَڙپا ساڻ ڪنڌي،
 ٻانڀڻ جنهن ٻنڌي، پنج ئي ڪيا وس پانهنجي.

(ص 20) - (ساميءَ جا سلوڪ - ناگراڻي، 2000ع)

ساميءَ سان شيخ اياز جو اختلاف به انهيءَ نُڪتي 'مايا جي موه' تي آهي. ساميءَ وٽ دنيا جي هر موهيندڙ ۽ پاڻ ڏانھن مائل ڪندڙ شيءِ 'مايا' آهي، ڌن، دولت، موه، محبت، مطلب ته زندگيءَ جي هر اُها چيز، جيڪا ماڻهوءَ ۾ خواهش، سڌ ۽ اڇا (جنهن کي سامي نڦساني خواهش ڪوٺي ٿو) پيدا ڪري ٿي، تنهن کي هو 'مايا' سان تعبير ڪري ٿو ۽ سندس خيال موجب اُن کان مُنهن موڙي ئي ماڻهو نه رڳو مُڪتي ماڻي سگهي ٿو، پر 'مايا' کي تياڳي ئي ماڻهو پنهنجو 'پاڻ' ۽ پنهنجي 'مالڪِ حقيقي' کي حاصل ڪري سگهي ٿو.

جڏهن ته اياز، اُن جي برعڪس نه رڳو دنيا کي پنهنجي اک سان ڏٺو ۽ پسيو، پر اُن جي مامرن ۽ مسئلن، حقيقتن ۽ حُسناڪين کي پنهنجي فهم، ادراڪ، احساس، دل ۽ دماغ سان پرکڻ، محسوس ڪرڻ ۽ ماڻڻ کانپوءِ، اُن کي پنهنجي انداز سان اظهاري ۽ رپور نمونيءَ سان پيش ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي.

ساراهيان سنسار، سچو آ جو سونهن ۾،
جنهن جو آنت نه آ، جنهن جو آر نه پار،
جنهن ۾ تو جنسار، مري روز امر ٿئي.

....

هي جا آءِ - آسونهن ۾، سرجي پئي سونهن،
ڪنهن جي نانھ ورونهن، پورن آهي پاڻ ۾.

....

چتر، ڪوتا، مورتيون، سارا ماڻهوءَ ماڳ،
ون، ٽڻ، ٻوتا، ٻاريون، سڀ ۾ ڪائي آڳ،
ڪيڏي جاڳ آجاڳ! ڪيڏي جاڳ آجاڳ!

(ڪپر ٿوڪن ڪري، 1986ع، ص 219)

شيخ اياز تي مختلف دورن ۾، مختلف نظرين ۽ لاڙن جا اثر رهيا آهن. مٿس رومانيت، قوم پرستي، حب الوطني، ترقي پسندي، مزاحمت، انقلاب، انسان دوستي، تصوف ۽ ماديت پسنديءَ جا پڻ اثر رهيا آهن. ماديت واد مفڪرن جي نظر ۾، هيءَ ڪائنات، اُن جي سونهن، سندرتا ۽ انسان جو عمل، پورهيو ۽ سندس فطري حُسن ۽ جمال ئي سچ آهي. جيڪو ڪجهه آهي، 'دنيا' ۾ ئي آهي. هيءَ دنيا ئي سڀ ڪجهه آهي، باقي سڀ خيال جو اختراع ۽ تصور جو طلسم آهي. اياز اُن خيال جو رهيو آهي ته، هي سمورو سنسار فطرت جو هڪ لازوال ڪرشمو آهي. جهڙيءَ ريت هيءَ ڪائنات اساري آهي، اهڙيءَ ريت ماڻهوءَ جو وجود خود هڪ وڏو معمو آهي. اُن جي سوچ ۽ سُرَت رازن ۽ رمزن جو ڀريل ڀنڊار آهي. اياز، ڪائنات ۽ انسان جي حوالي سان مذهبي نڪتہ نظر جي ڀيٽ ۾ روحاني، اساري ۽ سائنس جي پيش ڪيل نظرين کان وڌيڪ مرغوب ۽ متاثر رهيو آهي، انهيءَ ڪري ئي چيو اٿس ته:

هتي آ، هن جاءِ، سڀ ڪجهه آ هن لوڪ ۾،
پرمتڙيا، پرلوڪ لاءِ، وهي ڪانه وڃاءِ،
لنڏُ اُنهيءَ سان لاءِ، جوڻ نه آهي چنڊڙي.

(ص 217)

سامي! هن کان ڪو وڏو، ناهي اُتار گيان،
 بنا ڪنهن پڳوان جي، اُتم آ انسان،
 ماڻهو آه مھان، پنهنجو پڳون پاڻ آ.
 (ص 218)

....

سامي! هي سنسار آ گوالي بن گوگل،
 پنهنجيءَ مڏر تان ۾، جهومي ٿو جل ٿل،
 جمن ساري جل، ڪوهه ٿڪين ٿو ڪنڊيون

سامي! هن سنسار ۾، تار نه آهي تَر،
 هن جو اُت نه آ، ڪٿي ناهه ڪَپر،
 ائين آه اُمر، سرجي پنهنجي پاڻ ۾

جُڙيو هي جنسار، آهي پنهنجي پاڻ مان،
 ڪُھ جاڻان ڪنهن ڳجه مان، ڪَڙيو ڪَڙٽهار!
 پاڻ منجهان ڀولار، اُڀريو ڪنول گل وانگيان.
 (ڪپر ٿو ڪن ڪري، 1986ع، ص 220)

....

سڀني ۾ سنسار سڀ رچنا رچائي،
 سڀنو ٿنهنجيءَ جاڳ کان، ڪيئن ٻرو پائي؟
 جاڳ ته آجائي، 'آنه' سَمائي 'نانه' ۾!

ڳملا ڳونائي، سامي! منهنجي شهر جا،
 ان ۾ ڪمڙو هرج آ، مِجان ٿو پائي،
 رچنا رچائي، سڀني سڀ سنسار ۾.
 (جُھڙنيٿان نه لهي، 1989ع، ص 117)

”اياز پنهنجي شاعريءَ وسيلي نئين فڪر سان، سنڌي سماج کي ڏوٽيو ۽ ماضيءَ جي ڪيتري ورثي کي رد يا باطل قرار ڪيو. اياز جي ’ڪپر تو گُن ڪري‘ واري شاعري، ترديد ۽ انڪار واري شاعري آهي. اُن دور ۾، هُن لطيف سائينءَ جي ڪيترن تصورن کي نه مڃيو. ساميءَ جي ڪيترن نڪتن جي نفِي ڪئي ۽ مذهب کي روايتي انداز ۾ مڃڻ کان انڪار ڪيو. اُن دور ۾ ئي اياز پاڻ کي لامذهب صوفي به سڏيو ۽ سچل واري لهجي ۾، ’ڪافر مومن ناهيان وو، ڪافر مومن ناهيان‘ جهڙي شاعري به ڪئي. انڪار جي ان دور واري هُن جي شاعريءَ ۾، اقرار ۽ نفِيءَ ۾ اثبات ٿيندو، ائين ٿا محسوس ٿين، جيئن لطيف سائينءَ کي پنهنجي پنهنجن جو ڀرتو ’جُهڙ ۾ جهالا‘ ڏيندو محسوس ٿيو هو. ڏٺو وڃي ته اياز جي سموري شاعري، انڪار کان اقرار ۽ نفِيءَ کان اثبات ڏانهن سفر جي شاعري آهي ۽ لطيف جي آديسيءَ جو ’نانهن ۾ نات‘ کي ڳولهي لهڻ جي سفر جو سفرنامو آهي. شايد اقرار جي سفر جي شروعات انڪار سان ٿيندي آهي“ (14).

سامي ويدانتي هو ۽ ويدانتي تصور ۽ روحانيت ۾ اعتقاد رکندڙ هوندا آهن. ساميءَ جي فڪر ۽ شاعريءَ تي، ’اوديا، مايا جي موھ ۽ من جي اڇائڻ کي ڏندڻ ۽ ساڌن، ڀڳتن ۽ سنتن جي صحبت ۽ سک کي اپنائڻ جا خيال‘ وڌيڪ حاوي آهن. هُو گُرن ۽ ساڌن تي اعتماد ڪري، کين ئي پنهنجي آند ۽ نجات جو ذريعو تصور ڪري ٿو. هُن جي خيال ۾، آند رڳو ’پائڻ‘ ۾ نه، پر ’پائڻ جي پياس ۾ رهڻ‘ ۾ آهي. سامي ’ننڊ‘ بجاءِ ’جاڳ‘ کي جياپي جي سونهن ۽ جاڳ سان ئي ’جانب‘ کي پسڻ ۽ پُرجهڻ جي ڳالهه ڪري ٿو. هُن لاءِ ’جاڳ‘ هڪ چار آهي، جنهن ۾ من جي پڪيءَ کي قيد نه ڪرڻ گهرجي، پر ’وجدان‘ جي راهه اپنائي، لونءَ لونءَ ۾ سڄڻ جي سک کي سمائڻ گهرجي، چو ته اُن سان ئي ’سپرين‘ جي رنگ ۾ پاڻ رڱي سگهجي ٿو.

جن جو منهن محبوب ڏي، سي اُورار نه پار،
تتي تن جو ٽڪيو، جتي ٻيڙي نه پار،
لڙ لهرين، ٽڪ تار، تن نظر نه آيون نينهن ريءَ.

(سامي جا سلوڪ، 2000ع، ناگراڻي، ص 417)

جڏهن ته اياز، هن ساري سنسار ۾، انسان کي نه فقط سڀ کان اُتم ۽ اعلى
 سمجهي ٿو، پر اُن کي پنهنجي عمل ۽ ڪردار سان هن دنيا جي ڪاڀا پلٽ جو ڪارڻي
 قرار ڏئي ٿو، انهيءَ ڪري اياز، ساميءَ جي شاعرانه ذات ۽ ذات کان متاثر هوندي به،
 سندس فڪر ۽ سوچ جي ڪجهه نڪتن سان نه رڳو اصولي ۽ فڪري اختلاف ڪري
 ٿو، پر ساميءَ سان انهن جو ڪُلئي نموني، پيپاڪ ۽ ڪٽي ڪٽي تلخ لهجي ۾، هن ريت
 اظهار به ڪري ٿو:

مُنهن مڙهيءَ پاڻي، اوندهه ٿاڦوڙا هڻين،
 توکي ڀلائي، وڏو جُونيءَ وديا.

....

سامي! مايا موھ سان، ڪجي ڪوھ پيارُ؟
 ٻيو ڪجھ رڪُ آ، سڀ ڪجھ آ سنسارُ،
 ڪيڏو اُتياچارُ، تنهنجو پنهنجي پاڻ تي؟
 (ص 96)

....

سامي، جا شمشانَ ۾، سڙي ٿي ديھي،
 توکي اُن جيھي، مَور نہ ملندي چنڊڙي،
 (ص 97)

....

ڇا ساري سنسارَ ۾، آھي مڙيءَ ڌوڀ؟
 ڇا سڄُ روپُ اَنوڀُ، ناھي ڪوئي ’نانھ‘ ۾؟

....

اوندهه ۾ اسرار لئ، وينو واجهائي،
 مُنهن مڙهيءَ پاڻي، سامي ڏسي ڪينڪي.

....

آخر مايا موهه ۾، ڇا ناهي سامي!
آيون گل گلاب تي، مڪيون اڏامي،
ماڪي مڏامي موهي تن جو هيٺڙو.

....

ڪيڏو ڪالهه منجهائين، مون کي موٽي آنت،
ساري رات بسنت، آندا ڦول ڦلار ۾.
(ص 98)

....

سامي! اوشا، راتڙي، ٻئي من موهين،
هن ساري سنسار کي ڪيڏي شوي ڏين!
پر جي سي ناهين، چاهي تنهنجيءَ 'نانم' ۾؟
(ص 99)

....

مايا ڏيوالي؟ سامي! تون ڇا ٿو چئين؟
لکين گل راپيل جا، توکان سوالي،
اکڻ نڪت اُپ ۾، خال نه ڪو خالي،
مڏ سان مٽوالي، هر شيءِ هن سنسار جي.

(جُھڙ نيٿان نه لهي، 1989ع، ص 111)

شيخ اياز پنهنجي دور ۾، ملن، پنڊتن، پيرن، مُرشدن ۽ پادرين جو جيڪو
کردار ڏنو، مذهب ۽ ڌرم جي نالي ۾، نفرتن، فرقي پرستي، تعصب، بغض، ڪيني جو
بجُ چٽيندي، گدورتون پکيڙيندي، ۽ انسان جي خون سان هوليون ڪيڏندي ڏٺو. هُن
سندن جيڪي مڪاريون، ڍونگ، ڪوڙي اداڪاريءَ سان اُڀوجھ، مسڪين ۽ بي واهي
ماڻهن کي لٽيندي، ڦريندي، سندن استحصال ڪندي، پنهنجو پيٽ ڀريندي ۽ مال
ميڙيندي پسيو، انهيءَ عمل کيس نه رڳو باغي بڻايو، پر سندن پرڪارن ۽ گرتوتن کي
عام اڳيان عيان ۽ پٿرو ڪرڻ جو منجهس ساهس، عزم ۽ حوصلو پڻ پيدا ڪيو.
انڪري ئي ساميءَ سان مخاطب ٿي، هُو انهن گُرن، پيرن ۽ پنڊتن، جيڪي خود پئسي

جا پوڄاري، دين، ڌرم جا واپاري ۽ انسان جي خوشي ۽ خوشحاليءَ جا ويري آهن، تن
بابت پنهنجا ويچار هن ريت اوري ٿو:

سَتَ گُر سارا ڪوڙ جون، پَتِيون پڙهائڻ،
چَمڙا اوندو ۾ جئين پڙا ڦڙڪائڻ،
وِجيو مَن لائڻ، نيٺ نِڌوريءَ 'نانه' سان.

....

مايا سارو سچ آ، مايا نه ڌوتي،
انڌا اڏوتي، جوڻ چَوَن ٿا سچ کي.

....

سارا ويد پُراڻ، تاجي پيتو ڪوڙ جو،
جندُ چڏائڻ ڪوڙ کان، ڪي ڪي مڙس مهان،
جن جي ڪُٽي تان، سامي هن سنسار تي.
(ص 97)

....

سامي ڪهڙي سچ کي، ويٺو تون ڳولين؟
مان به ته ٻڌان 'نانه' ۾، ڇا ٿو تون ڦولين؟
ڇاڇر ڇاڇولين، اونهي کي پُٺ تي ڇڏي!

....

هڪڙو ئي اشلوڪُ روز وجهين ٿو مَتَ ۾،
آءُ ڪيان ٿو اُن ۾ ٻُڙا! تو لاءِ ٻوڪُ،
ناهي سڳر ٿوڪُ، ڪوئي تنهنجي 'نانه' ۾.

....

کاڌيءَ ڳڙ ڄاڻي، مُشڪين ڪُشڪين ڪين ٿو!
چڪي چيٽُ گري ڏنو، مون به ته سودائي!
ڪنڊُ رڳو ڪاڻي، دُلبا ڏنئي ديس کي.

سامي مون سنسار جو. تو کان وڌ سوداء،
 سڄُ اهو ئي آ رڳو، ليڪن منمنجا پاءُ،
 بيو سڀ ڪوڙ ستاءُ، ڪجهه به نه آهي 'نانه' ۾.

(جُھڙ نيشان نه لھي، 1989ع، ص 118)

شيخ اياز 'مايا' بابت ساميءَ سان بحث مباحثا ڪندي، کيس دليل ڏيندي، سمجھائيندي، پنهنجو نُڪتہ نظر بيان ڪندي چوي ٿو تہ: 'هيءَ دنيا، جنهن کي تون ڄارُ ۽ بيڪار ٿوپائين، سا تہ سراسر سونھن جو ساگر آهي. تنهنجي لاءِ هي سارو جھان جيڪڏهن مايا آهي، تہ پوءِ هيءَ پنهنجي ڪويتا، گل تي ماڪ جا قطرا، پيار جا زندگي بخشيندڙ پل، هي چنڊ، ستارا، آڪاش ۾ گھنگھور گھٽائون ۽ تنهنجي هيءَ گيتا، ويد، پراڻ ۽ شاستر ڇا آهن؟ هي سُندر سنسار ۽ اُن جون حُسنائون تہ هڪ ڪويءَ لاءِ جياپي جو سامان هونديون آهن، انهن ۾ ئي تہ هڪ سِر جُٿمار جو سڪون ۽ آندو هوندو آهي، انهن کي ڇڏي ۽ تياڳي، ڇا حاصل ڪري سگهيو! هيءَ ڪائنات ۽ اُن جو حُسن ۽ جمال ئي تہ خود خدا ۽ اُن جي مظهر جو جلوه آهي!'

سامي! تو به نه سمجهيو، ڇا آهي سنسار!
 مايا ڌوڌي ناهه ڙي، مايا ناهي ڄارُ،
 مايا آپرمپارُ، سدا سِر جي سونھن ۾،

....

سڀ ڪجهه آ آڪارُ ۾، ڪجهه به نه نِراڪارُ،
 آندو اوندهه ۾ ڏسي، آنوڪو اسرارُ،
 گُڻ سِتارا اُپ ۾، نِرگُڻ آندوڪارُ،
 مايا ناهي ڄارُ، مايا ساگر سونھن جو.

....

هي جو ساگر سونھن جو، انهيءَ کان انڪارُ!
 سامي، پنهنجي سوچ تي، تون ئي پنهنجو ڄارُ،
 سڄو آ سنسارُ، جوڻ سنڌيءَ ئي جيءَ ۾.

(ڪپر ٿو ڪن ڪري، 1986ع، ص 209)

سامي، مايا آھ جي، پنهنجي ڪوٽا،
پوءِ چاهي گيتا، اُن جي لاءِ ڇا ٿو چوين؟
(ص 105)

....

سامي 'مايا' ڪئن اهي، ماڪ پنا رابيل،
آيا جيڪي هيل، منهنجي ڪوٽا ۾ گهي؟
(جُھڙ نيٿان نه لهي، 1989ع، ص 107)

اياز زندگيءَ جي حُسنڪيءَ ۽ حقيقت کي 'پل' ۽ 'پهر' سمجهي ٿو.
هُو 'جندڙيءَ' کي مدامي نه، پر 'گل' وانگر خوبصورت ۽ خوشبودار تصور ڪري ٿو.
جنهن جي معنويت، 'دائمي' ۾ نه، پر 'فنائيت' ۾ آهي، چو ته اها 'فنا' ئي اُن کي 'بقا'
بخشيندي آهي. هُوبو سود 'بقائيت' بدران 'گل' ۽ پوٽ 'جهڙي جيون جو قائل آهي،
تڏهن ئي ته سامي سان مخاطب ٿي کيس چوي ٿو ته:

سامي مدامي، آهي ڪهڙي جندڙيءَ؟
وَتَ وڃي ڪامي، وسائي هر ڏيئڙو.

....

ڇا لئه جيئڻ ٿو گهرين، سامي مدامي؟
ڇو نه ٿئين عامي، تون جئن گلُ گلاب جو.

....

خوشبو گلُ گلاب جو، ڏيئي ڇڻي ٿو،
ڪيڏو وڻي ٿو، چار ڏهاڙا چُٽڪڙو.

....

پتر کان به پري ٿئين، سامي پو چاهين،
جي تون نه ناهين، پتر مان ڪا مورتِي.

(جُھڙ نيٿان نه لهي، 1989ع، ص 111)

اياز، ساميءَ کي هن سنسار جي حسن ۽ جمال، فطرت جي مظهرن ۽ منظرن جي جوت ۽ جاذبيت، انسان جي سونمن ۽ سندر تائن جي جھلڪ پٿرائڻ جي ڪوشش ڪري ٿو ۽ کيس چوي ٿو ته: 'جيڪڏهن تون هن حسين دنيا جي فطري نظارن ۽ انسان جي موه ۽ محبت جي امرت مان فقط هڪ سُرڪ ٿي سُرڪين ته، توکان اهي گوشه نشيني ۽ تياگ جون سموريون ڳالهيون وسري وينديون، ڇو ته، اصلي سرگ، انسان جي 'محبت' ئي آهي:

سامي! هي ويراڳ جون، ڳالهيون نه ڳائين،
ڪنهن جي چوٽي پيار مان، منهن جي لڳائين،
بانھون وجهي ٻڪ ۾، پاڪڙ تنهن پائين،
سورڳ سمائين، جيڪر پنهنجي جند ۾.
(ص 99)

....

سامي هيءُ جھان، مايا سان ئي موھڻو،
سانئڪي ۾ سج جو، پاڻيءَ ۾ اشنان،
ان کان وڌ مھان، مڪتي ڪا انسان جي؟
(ص 114)

....

جيءُ ائين، جئن هر گھڙي ٿئي گلن - هار،
جيئن نه جنجار، سامي جي ساڃاهڻين.
(جھڙنيٿان نه لهي، 1989ع، ص 102)

....

مايا ناهي ڇل، جي سمجهين سنسار کي،
ڏس تون ڪنهن جي پيار ۾، ڇت ڪري ڇنڇل،
پورن هر هڪ ڀل، لڳندڙ پنهنجي پاڻ ۾.
(ص 210)

جَلَ مَندر جئنَ جندڙي، ڏيئا ڏيئا پيارُ،
 ويراڳي ويراڳ ۾، اهڙو ڪٽِ اسرارُ،
 اوندھ اندوڪارُ، تياڳي تنمنجي تياڳ ۾.

(ڪپر ٿوڪن ڪري، 1986ع، ص 212)

شيخ اياز، ساميءَ کي آرييل پنهنجن بيتن ۾، جن کي هُو ’نوان سلوڪ‘ ٿو
 سڏي، نه رڳو ساميءَ سان فڪري ڪچهريون ڪيون آهن، ساڻس اندر جا راز ۽ نياز
 اوريا آهن، نفسياتي مونجهارن، ويساهن، آويساهن ۽ ويساهه - گهاتين جا انيڪ سور
 سليا آهن، پر پنهنجي جنم - پوميءَ ۽ پريم - پوميءَ شڪارپور جون ڪيئي سهاڻيون
 ۽ سندر ساروڻيون پڻ ساريون آهن:

سامي! هاڻيءَ دُر، اڄ تائين توسان هُري،
 تنهنجو منهنجو گهرُ، آهي ٿوري پنڌ تي.

....

بيگاريءَ جي گهات وٽ، وياڻيون ٽڙڳن،
 ڇا ڇا منهنجي من، آيا گل گلاب جا.

....

هو جو شاهي باغ ۾، ڪرني جو ڦهلاءُ،
 واسي آيو واءُ، جنهن کي ڪنهن جي واس ۾!

....

پائي ليمون مِيٺ ۾، ڪلهه ڪنهن چوباريءَ،
 پرسان بيگاريءَ، ٻڙ جون لامون لوڏيون.

(جُهڙنيٿان نه لهي، 1989ع، ص 100)

ساميءَ سان اياز جو اتفاق: شيخ اياز جي ساميءَ سان عجيب شاعراڻي سنگت ۽
 صحبت آهي، نينهن جون رالوناتو ۽ رشتو آهي. هُو ساميءَ سان سخت اختلاف ڪندي،
 سندس ڪيترن ئي نُڪتن تي اعتراض به واري ٿو ته، ڪيترين ڳالهين تي ساڻس
 سميت ٿيندي، کيس پنهنجي وجود جو آڏو حصو به قبول ڪري ٿو. هُو ساميءَ کي
 پنهنجو ’ويري‘ به سڏي ٿو ته، ’واهو‘ به، ۽ اهو پڻ دل جي حضور ۽ پنهنجي پوري شعوري

سڄائيءَ سان اعتراف به ڪري ٿو ته، 'ڪيترن ئي مشڪل موقعن تي، جڏهن هو احساساتي طور پڄي، ٽٽي ۽ ٽڪجي، آڇي ۽ اُتساه جون واٽون وڃائي وينو آهي، تڏهن 'ساميءَ' ئي کيس آتت جي آڪسيجن فراهم ڪئي ۽ پناهه جو پاند آڇيو آهي. هُو لکي ٿو:

”هو (سامي) منهنجي شخصيت جو هڪ پراسرار حصو ٿي رهيو آهي. جڏهن به ماحول مون کان ڏاڍو ٿي ويندو آهي، مان ساميءَ کان سام گهرندو آهيان. هونءَ منهنجو ساميءَ سان سدائين جهيڙو هوندو آهي ۽ مان هن جي ويدانت کان لهرائيندو آهيان. اڄ جڏهن مان موت جي منهن ۾ پهچي چڪو آهيان، سامي وري مون کي پناهه جو پاند آڇي رهيو آهي. ڇا، مان هن ويدانتيءَ مان جان چڙائي سگهندس؟ ڇا مان اڪيلو بي ڀو موت جي اکين ۾ گهوري نه ٿو سگهان؟ هو ڪيڏا نه ترڪڻ جهڙا تڙڙسي رهيو آهي! ڇا، مان سڌو ڇلانگ ڏيئي، چولين جي پاڪر ۾ وڃي نه ٿو سگهان؟ اڄ 'ساميءَ' سان منهنجو پويون جهيڙو آهي، يا ته مان هميشه لاءِ هن جي آڻ مڃيندس يا هن کي پاڻ مان تڙي ڪيندس، پر ڇا اسان ٻئي ٺهي نه ٿا سگهون؟ ڇا اسان ۾ ايڏو متيديد آهي؟ ڇا، ويدانتي، ناستڪ جو ٺهڻو نانءُ نه آهي؟“ (15).

جي تون شاهه لطيف جو، سامي تنهنجو ڀاءُ،
ساميءَ سان سرچاءُ، ناممڪن ناهي پرين!

(آڪن نيرا ٿليا، 1988ع، ص 61)

شيخ اياز، ساميءَ سان پوئين جهيڙي ۾، 'هار ۽ جيت' جي وهنوار ۾ نه رڳو ساڻس ڪيترن ئي متفق نظر اچي ٿو، پر هوڏ جا سڀئي هٿيار ڦٽا ڪري، 'روح جي ابدیت' ۾ اعتبار جو اقرار ڪندي، چوي ٿو ته: ”مون جڏهن ساميءَ جي نالي سلوڪ لکيا هئا، تڏهن منهنجي اها ڪيفيت هئي، پر هاڻي ته مان روح جي ابدیت ۾ اعتبار ڪريان ٿو ۽ ساڳيو ماڻهو نه رهيو آهيان. اها ٻي ڳالهه آهي ته، مان سدائين مَحَوِيَّت جي عالم ۾ رهيو آهيان..... استغراق جي ڪيفيت، جنهن ۾ ماڻهو پنهنجي وجود کي وساري

ٿو ڇڏي، ڪافي سالن کان شاعريءَ مون تي اها ڪيفيت طاري ڪئي آهي“ (16).
 شاهه، سچل ۽ سامي نه رڳو هميشه اياز جي اتساهه جو ذريعو رهيا آهن، پر
 رهبري ۽ رهنمائيءَ جو سرچشمو پڻ. شيخ اياز پوين ڏينهن ۾، وقت جي ستم ظريفي،
 عمر جي لهندڙ سج، بي انتها تنهائي، اڪيلائي، پنهنجن جي ورتاءُ ۽ دوستن جي
 دشمنن جهڙن روين سبب نه رڳو گهڻو ڏکائيل هو، پر فڪري ۽ احساساتي طرح به بدلجي
 چڪو هو. هن ۾ نه فقط اها ’عقاب‘ واري اڏام ۽ ’شينهن‘ جي گجگوڙ نه رهي هئي، جيڪا
 وقت جي آڦاٽن جي پاري بارجن کي لوڏي، ڪوٽن کي ڪيرائي ۽ زنجيرن کي پگهاري
 ڇڏيندي هئي. هو عملي ۽ احساساتي طرح ’موج ڀرئي مھراڻ ۽ سرڪش سمونڊ‘ مان،
 بدلجي، سانتيڪو ’سنڌو‘ بڻجي چڪو هو. هن کي دوستن ۽ ’دنيا‘ پوري ۽ جهوري وڌو
 هو. تڏهن ئي ته ساميءَ سان ’سور‘ سڀيندي، چوي ٿو:

”اي سامي! مان پنهنجي هر سنگتي ساٿيءَ مان بيزار ٿي پيو آهيان،

مون کي پنهنجي هيڪلائيءَ ۾ وٺي هل!

اي سامي! مون کي ڪنهن به ڏک سک کان سواءِ،

رڳو انهيءَ امت آنيو سان وٺي هل ته،

سڀ ڪجهه سڀڻو آهي.

اي سامي! تو سچ چيو آهي ته،

’ماڻهوءَ جو سرير رڳو پاڻ آهي‘،

مان ڪنهن به لڄ کانسواءِ وڃي رهيو آهيان،

تنهنجي بنواس ۾ وڃي رهيو آهيان“ (17).

اياز پنهنجي شعري مجموعي، ’اُڀر چنڊ پَس پرين‘ جي مهاڳ ۾، پنهنجي

انهيءَ سوچ جي بدلاءَ جي حوالي سان لکي ٿو ته:

”منهنجو سارو روحاني تجسس ۽ ماديت جي قطعيت کان انڪار، سنڌ ۽

پوري انسان ذات جي ڏکي عوام سان منهنجي محبت ۽ اُن جي حمايت ۾

رتي ۽ ڀر ڦيرو نه آندو آهي دراصل موت جي ناقابل فرار حقيقت، مون

لاءِ ڀسيون ۽ پيرون، پوريون، پاڻياريون ۽ پهناريون سڀ وڌيڪ ڀراسرار ۽

بي معنيٰ بڻائي ڇڏيون آهن.... منهنجي شاعريءَ ۾ غيب ۽ حضور واري

ڪيفيت رهي آهي. مان ڪڏهن پاڻ کان غائب آهيان ۽ ڪنهن ازلي حقيقت اڳيان حاضر آهيان ۽ ڪڏهن اُن ازلي حقيقت کان غائب آهيان ۽ پاڻ اڳيان حاضر آهيان" (18).

شيخ اياز سڄي عمر ڪنهن ٻئي جي چوڻ تي هلڻ بدران هميشه پنهنجي دل جي دڳ تي هليو. انهيءَ ڪري هُن جو نه صرف 'نفيءَ' وارو دور تخليقي دلچسپين ۽ مزاحمتي حُسناڪين سان معمور آهي، پر سندس 'نفيءَ' کان اثبات واري مسافت پڻ پنهنجي طور نرالي ۽ منفرد آهي، چو ته وٽس 'ندامت' بدران 'اعتراف ۽ قبوليت' آهي. هُو پنهنجي هر 'ڏوهه' ۽ 'ثواب' جو انتخاب به پاڻ ٿو ڪري ته، اُن جو اعتراف به. ساميءَ سان انيڪ نُڪتن تي اختلافن باوجود سندس ڳالهين کي هُنن سان هُنداڻڻ ۽ زندگيءَ جي تلخ عملي تجربن حاصل ٿيڻ کانپوءِ بنا ڪنهن ججهڪ جي، ساميءَ سان نه رڳو ڪيترن نُڪتن تي سميت نظر اچي ٿو. پر سندس 'مايا' سان متفق ٿيندي، پنهنجا ويچار ۽ احساس هن ريت اوري ٿو:

صُبح هُجي يا رات،

مايا ڏاڏو!

ڏند انهيءَ جا، وڃ هُيا جڻ وات،

مايا ڏاڏو!

تانگر چيو ٿي، پر هه ٿئي پريات،

مايا ڏاڏو!

تو وانگر هئي، ساميءَ ساڳي ذات،

مايا ڏاڏو!

پاسو وٺ تون، گهٽ گهٽ اُن جي گهات،

مايا ڏاڏو!

(چوليون ٻوليون سمنڊ جون، 1993ع، ص 192)

شيخ اياز جا کيس صوفي لاکوفي ۽ ويدانتي شاعر ساميءَ سان اُهي 'اختلاف' ۽ اتفاق ٿي ساميءَ سان محبت جي رشتي ۾ وڌيڪ سَلاهاڙن ٿا ۽ هُو پوئين دور ۾ پنهنجي احساساتي پناهه، ساميءَ جي فڪر ۽ فلسفي ۾ ڳولڻ جي ڳالهه ڪري ٿو. اياز، ساميءَ جي شاعريءَ جي اُتساهه آچڻ ۽ منجهس جيءَ ۾ وَر وَر جيئارڻ، ۽ نئين جوت جلاڻ لاءِ

نه رڳو هن جا ٿورا مڃي ٿو، پر سندس آسائتي هجڻ جو احساس پڻ اظهاري ٿو:

ٿلسيءَ ڀرسان ساميا! ڏيئو ٿو ٻارين،
وَر وَر جيئارين، مون ۾ ڪهڙيءَ جوت ڪي؟

....

واهوندي جي واءُ ۾، سامي چنڊ لڏي،
ويندو نيٺ ٻڏي، جونجهڪڙي ۾ جيٺ جي!
(ص 110)

....

جي تو کونيو ’ڏن‘ ڪي، مايا اي سامي!
پوءِ ته ڪا خامي ناهي، تنهنجي سوچ ۾.
(ص 105)

....

سامي مون ڳولي لڌو، انهيءَ آڏي گهر،
ٻوتي نه ٿو ٻوتجي ڪڏهن سورگ ڌر،
آهيان آءُ اَمَر، معنيٰ چاهي موت جي؟

(جُهڙ نيٺان نه لهي، 1989ع، ص 112)

حقيقت ۾، اياز جا ’ساميءَ‘ جي نالي منسوب ٿيل هي سلوڪ، ساميءَ کي هڪ وڏو خراج ۽ عقيدت جو اظهار ته آهن ئي آهن، پر ان سان گڏوگڏ، ”صدين کان چانيل مذهبي سوچ جي عيوض، اسان کي فڪر جي نئين ۽ بي خوف دنيا سان روشناس پڻ ڪن ٿا“ (19).

شيخ اياز جو ساميءَ جي حوالي سان ڪيل هي فڪري ۽ تخليقي بحث، هر لحاظ کان املهه، پر انتهائي افادي ۽ احساساتي آهي، جنهن مان مختلف مڪتب فڪر جا ماڻهو پنهنجي طلب جي پياس آسانيءَ سان پوري ڪري سگهن ٿا. اياز جو ساميءَ کي اربيل هي ’بيت - خزانو‘ ان خيال کان به اهم آهي، جواهو سنڌي ادب، خاص ڪري سنڌي شاعريءَ ۾، ’فڪري ڊائلاگ‘ جي هڪ نئين روايت کي جنم ته ڏئي ٿو، پر خود اياز جي ’سفر - ڪتا‘ جي ڪيترن نون رخن کي سامهون

ڪٽي اچي ٿو. اُن کانسواءِ اياز، ساميءَ سان جيڪي اختلاف رکي ٿو، تن جي پڻ پنهنجي وقت آهي. شيخ اياز، سامي جي ڪيترين تشبيهن، ترڪيبن ۽ تمثيلن کي اپنائڻ سان گڏوگڏ سندس لغت جي آڪٽ پندار مان به وڏو استفادو حاصل ڪيو آهي، جيڪا ڳالهه به اياز جي شاعريءَ کي نرم ۽ نوان رنگ بخشي ٿي.

حوالا

1. رامواڻي، اشوڪ وندنا، ڊاڪٽر، 'سچا سامي پڻڌ'، روشن راهه سنگت، شهداد ڪوٽ، ع، ص 125، 126، 127.
2. جويو، تاج، مرتب: 'سامي ويس سلوڪٽا'، شيخ اياز فائونڊيشن، حيدرآباد، 2002ع، ص 17، 18.
3. سومرو، زبير، (پيش لفظ: هيرو ٺڪر)، 'ساميءَ مٿ ڀڄيا'، سنڌيا پبليڪيشنس، حيدرآباد، 2014ع، ص 28.
4. بيوس، تاجل، 'سامي سودو پريم جو'، ساگر پبلشنگ هائوس، ڪراچي، 2003ع، ص 9.
5. سومرو، زبير، (مهاڳ: وليرام ولي)، 'ساميءَ مٿ ڀڄيا'، ص 42.
6. دلگير، هري، (مضمون): 'ساميءَ جي شعر جي پرک'، ماهوار 'ڪينجهر' (ايڊيٽر: ناز سنائي)، سنڌي ساهت گهر، حيدرآباد، آگسٽ 1993ع، ص 12، 13.
7. شيخ اياز، "خط انٽرويو تقريرون - 1"، نيو فيلڊس پبليڪيشنس، حيدرآباد، 1987ع، ص 318.
8. دلگير، هري، (مضمون): 'ساميءَ جي شعر جي پرک'، ماهوار 'ڪينجهر'، آگسٽ 1993ع، ص 14.
9. شيخ اياز، 'خط، انٽرويو، تقريرون - 2'، نيو فيلڊس پبليڪيشنس، حيدرآباد، 1991ع، ص 183.
10. شيخ اياز، 'ساهيوال جيل جي ڊائري'، نيو فيلڊس پبليڪيشنس، حيدرآباد، 1986ع، ص 128.
11. شيخ اياز، 'خط، انٽرويو، تقريرون - 1'، نيو فيلڊس پبليڪيشنس، حيدرآباد، 1987ع، ص 197، 198.
12. شيخ اياز، 'جي ڪاڪ ڪڪوريا ڪاپڙي'، ساهت سپا پبليڪيشن، العاس نگر، 1987ع، ص 172.
13. فگار، هڪٽو، انور، ڊاڪٽر، (مرتب)، 'سامي ساگر بوند ۾'، (مضمون: ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو، 'ساميءَ جا سلوڪ هڪ نظر ۾')، پريم ساگر پبليڪيشن، ڪراچي، 2002ع، ص 75.
14. آغا، سليم، 'شيخ اياز - صدين جي صدا'، سنڌي ادبي بورڊ، ڄام شورو، 2005ع، ص 8، 9.
15. شيخ اياز، 'ڪپر ٿو ڪن ڪري'، نيو فيلڊس پبليڪيشنس، حيدرآباد، 1986ع، ص 55، 56.
16. شيخ اياز، 'ڪٿي نه ڇڄو ٿو مسافر - 2'، نيو فيلڊس پبليڪيشنس، حيدرآباد، 1995ع، ص 16، 17.
17. شيخ اياز، 'پٽ ٿو پور ڪري'، نيو فيلڊس پبليڪيشنس، حيدرآباد، 1990ع، ص 157.
18. شيخ اياز، 'اُڀر ڇنڊ پَس پرين'، نيو فيلڊس پبليڪيشنس، حيدرآباد، 1990ع، ص 19.
19. شيخ اياز، (پبلشر پاران)، 'ڪپر ٿو ڪن ڪري'، نيو فيلڊس پبليڪيشنس، حيدرآباد، 1986ع، ص 11.